

بررسی ساختار رنگدانه‌های نقاشی‌های دیواری عصر پارتنی در کوه خواجه سیستان

مسعود باتر*

زابل، میدان جهاد، دانشگاه زابل، دانشکده هنر و معماری، گروه مرمت آثار تاریخی

(دریافت مقاله: ۸۸/۷/۸، نسخه نهایی: ۸۸/۱۲/۱۲)

چکیده: بررسی ساختار رنگدانه‌های نقاشی‌های دیواری عصر پارتنی در کوه خواجه ی سیستان به روش پراش پرتو ایکس (XRD) و تکمیل داده‌ها با آنالیز عنصری با استفاده از میکروسکوپ الکترونی روبشی (EDX) حاکی از آن است که رنگدانه‌های هنری مورد استفاده در دیوارنگاره‌ها بیشتر معدنی هستند.

واژه‌های کلیدی: رنگدانه، نقاشی دیواری، عصر پارتنی، کوه خواجه.

مقدمه

کوه خواجه به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و طبیعی خود در ادوار مختلف تاریخی محل اسکان اقوام ایرانی بوده است و به همین خاطر آثار معماری متعددی از ادوار مختلف را در آن شاهد هستیم که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: قلعه‌ی کافران، کک کهزاد، قلعه‌ی چهل دختران و زیارتگاه خواجه (شکل ۲).

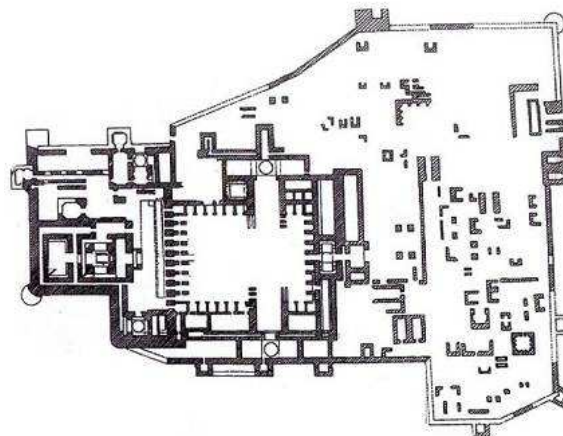
این منطقه تاکنون توسط تعداد زیادی از پژوهشگران مورد بررسی و کاوش قرار گرفته و همه بر اشکانی و ساسانی بودن بناها با کاربری توأمان زیستی، دفاعی و عبادی متفق القولند.

جلگه‌ی سیستان با ارتفاع متوسط ۵۰۰ متر از سطح دریا در جنوب شرقی ایران و جنوب غربی افغانستان واقع شده است و کوه خواجه تنها رویداد طبیعی آن است که در ۳۰ کیلومتری جنوب غربی زابل در میان دریاچه‌ی هامون هیرمند قرار گرفته است (شکل ۱). این کوه با ارتفاعی قریب به ۱۰۰ متر هنگام پر آبی جزیره‌ی کوچکی را در میان دریاچه هامون شکل می‌دهد. در باورهای زرتشتیان، مسیحیان و مسلمانان این کوه و دریاچه مقدس است.

شکل ۱. نمایی از کوه خواجه ی زابل از جبهه‌ی شرقی.

* نویسنده مسئول، تلفن ۰۹۱۵۵۸۱۱۶۰۲، نامبر: ۲۲۴۱۶۹۹ (۰۵۴۲)، پست الکترونیکی: masood_bater@yahoo.com

شکل ۲ طرحی از بقایای معماری کوه خواجه.

محمود موسوی به کاوش در این منطقه پرداخت که یکی از مهم-ترین دستاوردهای این کاوش‌ها، کشف دو قطعه گچبری جدید بود [۱]. خانم دکتر غنیمتی از دانشگاه برکلی آمریکا نیز در سال ۲۰۰۱ میلادی بررسی‌های در زمینه‌ی معماری و ساخت و ساز قلعه‌ی سام انجام داده است [۳].

نقاشی‌های دیواری کوه خواجه

بر اساس شواهد و مستندات مانده در این محل باستانی و گزارشات باستان‌شناسان، دیوارهای داخلی بناهای بخش مرکزی کهن دژ یا قلعه‌ی سام با تزیینات مختلفی چون نقاشی، گچبری و نقوش برجسته گلی مزین بوده است.

در میان این تزیینات بیش از همه، نقاشی‌های بسیار زیبا و رنگارنگ دیوارهای کاخ مرکزی با نقوش و مناظر مختلف طبیعی و انسانی چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌سازد.

نقاشی‌های کوه خواجه از نظر موضوع بسیار متنوع و شامل: پیکره‌های انسانی به صورت انفرادی و دسته جمعی، نقوش حیوانی چون اسب و پلنگ، نقوش گیاهی مانند گل رز یا لوتوس و نقوش هندسی بوده است (شکل‌های ۳-۴).

بیشتر این نقاشی‌ها در دروازه‌ی جنوبی و تالار نقاشی در قلعه-ی مرکزی به دست آمده اند. البته دو نقاشی نیز از اتاق بالایی دروازه‌ی شمالی کشف شد.

مهم‌ترین و سالم‌ترین نقاشی‌های کوه خواجه در تالار نقاشی وجود داشته است که متأسفانه امروزه فقط لکه‌های رنگی از آن باقی مانده است. این نقاشی‌ها، دیوارهای جانبی و سقف این بخش از بنا را تزیین می‌کرده است [۳].

نخستین بررسی مقدماتی در کوه خواجه، از نظر زمین‌شناسی توسط هیاتی به سرپرستی یک نظامی انگلیسی بنام ف.ج. گلداسمیت^۱ انجام شد، سپس جی.پی. تیت^۲ ضمن بازدیدی از این مجموعه مطالبی در مورد تاریخچه‌ی آن همراه با نقشه‌ای ابتدایی و شرح مختصری از بنا در سال ۱۹۱۰ میلادی منتشر کرد. اولین بررسی باستان‌شناسی توسط سر اورل استاین^۳ در سال ۱۹۱۵ میلادی انجام شد [۱]. باستان‌شناس معروف آلمانی ارنست هرتسفلد^۴ طی بازدیدهایی که در سال‌های ۱۹۲۵ و ۱۹۲۹ میلادی از این منطقه‌ی باستانی داشت کاوش‌هایی را انجام داد که گزارش نهایی آن را در کتابی تحت عنوان "ایران در شرق باستان" منتشر کرد [۱]. در سال‌های ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۴ میلادی جورجیو گلینی^۵ به عنوان سرپرست هیات باستان‌شناسی ایزمئو^۶ در قلعه‌ی سام به کاوش و فعالیت پرداخت که نتایج آن بررسی‌ها در کتاب "معماری ایرانی" در سال ۱۹۸۷ میلادی انتشار یافت [۲]. از سال ۱۹۷۴ تا ۱۹۷۵ میلادی دومینیکو فاسنا^۷ باستان‌شناس ایتالیایی در بررسی‌های خود در کوه خواجه موفق به کشف قطعات جدیدی از نقاشی‌های دیواری در این بنا شد که نتایج آن در مجله "شرق و غرب"^۸ در سال ۱۹۸۱ میلادی منتشر شد [۳]. در سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۲ هجری شمسی، گروه باستان‌شناسی ایران به سرپرستی

1. Goldsmith F, J.
2. Tate G, P.
3. Stein M, A.
4. Herzfeld.
5. Gullini.
6. ISMEO.
7. Faccenna, D.
8. East West.

شکل ۴ نقاشی معروف به سه مغ بین پنجره دوم و سوم

شکل ۳ نقاشی شاه و ملکه بر دیوار شمالی تالار نقاشی

روش بررسی

آن کشیده شده است. مهم‌ترین رنگ‌هایی که امروزه در دیواره‌های داخلی ویرانه‌های قلعه‌ی مرکزی مشاهده می‌شود عبارتند از: رنگ‌های قرمز، صورتی، زرد، سفید و آبی (شکل‌های ۵-۹). در این میان رنگ آبی برای اولین بار است که پس از آخرین کاوش‌های هرتسفلد در میان بقایای نقاشی‌های کوه خواجه، دوباره بازیابی و مورد شناسایی قرار گرفته است.

بررسی میدانی نقاشی‌های کوه خواجه نشان داد که از نظر ساختاری تمامی این دیوارنگاره‌ها روی تکیه‌گاهی از خشت و گل صورت گرفته‌اند. برای صاف و هموار کردن سطح تکیه‌گاه خشتی، روی آن با اندودی از کاهگل به‌عنوان آستر پوشانیده شده و پس از اندودن سطح آن با لایه‌ی بستری از گچ، لایه‌ی رنگ روی

شکل ۶ بقایای رنگ زرد

شکل ۵ بقایای رنگ قرمز

شکل ۸ بقایای رنگ آبی

شکل ۷ بقایای رنگ صورتی

شکل ۹ بقایای رنگ سفید

بیشترین درصد فراوانی را دارند از سوی دیگر میزان کلسیم نمونه ۱۵/۳۳ درصد، گوگرد ۱۲/۳۶ درصد و میزان سدیم در آن ۳/۰۳ درصد وزنی است. ترکیبهای عنصری بالا از نظر کمی و کیفی با ترکیب شیمیایی آبی لاجورد طبیعی (الترامارین) دارای همخوانی منظمی است که از نظر شیمیایی یک آلومینوسیلیکات سدیم گوگرد دار است، بنابراین به نظر می‌رسد که رنگدانه‌ی آبی به کار رفته در نقاشی‌های کوه خواجه احتمالاً آبی لاجورد (آبی الترامارین) است [۴].

بررسی نمودار رنگدانه‌ی قرمز (شکل ۱۲) و نتایج آنالیز EDX آن (جدول ۳) نشان دهنده‌ی آن است که این رنگدانه با توجه بسیار زیاد عنصر آهن به میزان ۴۵/۹۱ درصد، احتمالاً قرمز اخرا است.

نمودار نمونه‌ی رنگدانه زرد (شکل ۱۳) و نتایج آنالیز EDX آن (جدول ۴) نشان می‌دهد که این رنگدانه نیز به دلیل حضور بارز کاتیون آهن III به میزان ۲۶/۵۳ درصد احتمالاً رنگدانه‌ی زرد لیمونیت است.

بررسی نمودار نمونه‌ی رنگدانه سفید (شکل ۱۴) و نتایج آنالیز EDX آن (جدول ۵) نشان‌دهنده‌ی آن است که در این رنگدانه عنصر کلسیم با ۳۴/۷۲ درصد بیشترین میزان را داراست و درصد عناصری چون سرب، آهن و تیتانیوم در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. اظهار نظر قطعی در مورد این رنگ به نتایج آنالیز نمونه به روش پراش پرتو ایکس نیاز دارد.

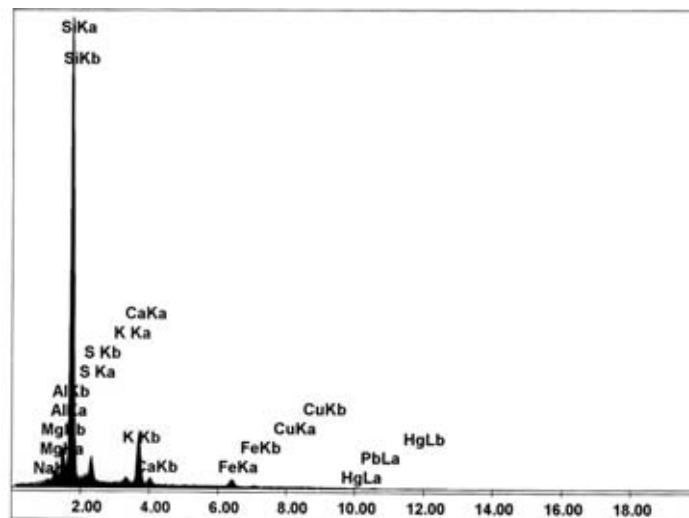
به منظور شناسایی رنگدانه‌های به کار رفته در نقاشی‌های دیواری کوه خواجه، پس از تعیین نقاط مناسب در کوه خواجه، از رنگدانه‌های مختلف به مقدار اندک برای بررسی‌های آزمایشگاهی به روش‌های مختلف دستگاهی نمونه برداری شد. آنالیز عنصری رنگدانه‌ها به روش میکروسکوپ الکترونی روبشی (EDX) در دانشگاه تربیت مدرس تهران و با دستگاه SEM مدل XL30 فیلیپس (Philips) ساخت کشور هلند انجام شد. به منظور تکمیل داده‌ها و بررسی ساختار رنگدانه‌ها، نمونه‌ها در آزمایشگاه مرکزی دانشگاه اصفهان به روش پراش سنجی پرتو ایکس (XRD) با دستگاه XRD مدل D8 ADVANCE Bruker ساخت کشور آلمان با تیوب [لوله] مس پراش سنجی شد.

بررسی آزمایشگاهی رنگدانه‌ها با میکروسکوپ الکترونی روبشی (EDX):

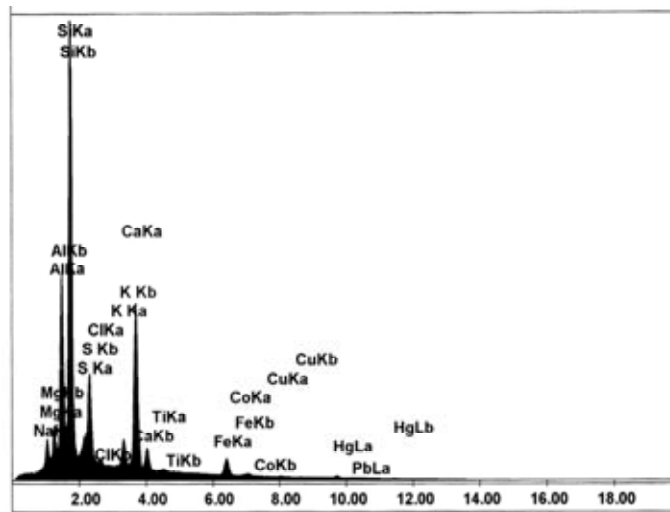
روش دستگاهی برای آنالیز عنصری رنگدانه‌ها از نظر کمی و کیفی از میکروسکوپ الکترونی روبشی استفاده شد. نتایج حاصل از آنالیز نمونه‌ها به شرح زیرند:

بررسی نمودار نمونه‌ی رنگدانه‌ی صورتی (شکل ۱۰) و نتایج آنالیز EDX آن (جدول ۱) نشان می‌دهد که با توجه به حضور کاتیون آهن III در نمونه به مقدار ۳/۰۲ درصد، می‌توان گفت که این رنگدانه از نوع رنگدانه اکسید آهن سه ظرفیتی است.

بررسی نمودار نمونه‌ی رنگدانه‌ی آبی (شکل ۱۱) و نتایج آنالیز EDX آن (جدول ۲) نشان دهنده‌ی آن است که عنصر سیلیسیم با میزان ۳۹/۳۷ درصد و آلومینیوم با میزان ۱۵/۸۰ درصد

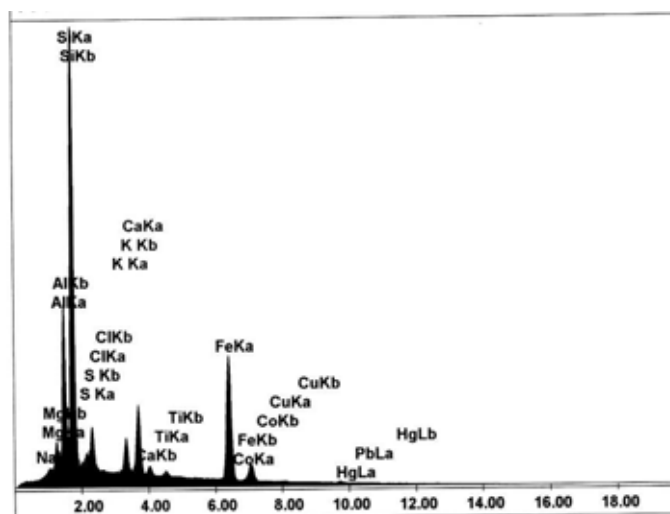
شکل ۱۰ نمودار EDX نمونه‌ی رنگدانه‌ی صورتی.

شکل ۱۱ نمودار EDX نمونه‌ی رنگدانه‌ی آبی.

جدول ۱ نتایج آنالیز نمونه رنگدانه صورتی.

نام اکسید	درصد وزنی	درصد اتمی
Na ₂ O	۰٫۱۸	۰٫۱۹
MgO	۱٫۴۸	۲٫۴۱
Al ₂ O ₃	۴٫۹۲	۳٫۱۶
SiO ₂	۶۹٫۳۱	۷۵٫۷۲
SO ₃	۵٫۹۱	۴٫۸۵
K ₂ O	۰٫۹۳	۰٫۶۵
CaO	۸٫۷۷	۱۰٫۲۷
Fe ₂ O ₃	۳٫۰۲	۱٫۲۴
HgO ₂	۱٫۱۷	۰٫۳۳
PbO ₂	۴٫۳۲	۱٫۱۹

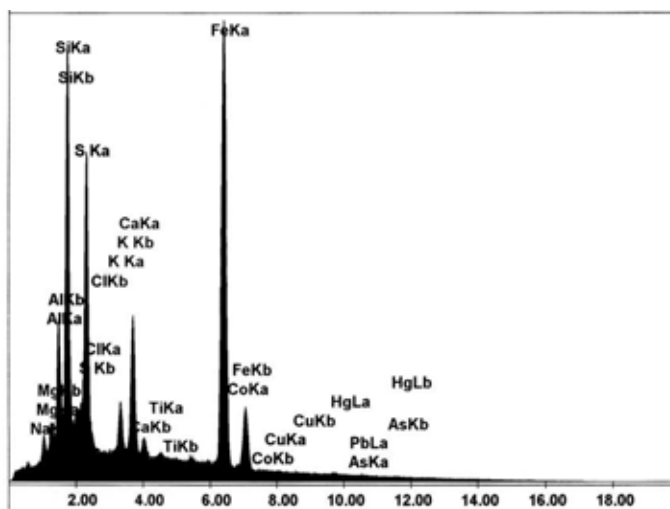
شکل ۱۲ دیاگرام EDX نمونه رنگدانه قرمز.

جدول ۲ نتایج آنالیز رنگدانه‌ی آبی.

نام اکسید	درصد وزنی	درصد اتمی
Na ₂ O	۳,۰۳	۳,۳۶
MgO	۳,۶۸	۶,۲۶
Al ₂ O ₃	۱۵,۸۰	۱۰,۶۳
SiO ₂	۳۹,۳۷	۴۴,۹۳
SO ₃	۱۲,۳۶	۱۰,۵۸
Cl ₂ O	۰,۸۵	۰,۶۷
K ₂ O	۲,۳۰	۱,۶۷
CaO	۱۵,۳۳	۱۸,۷۴
TiO ₂	۰,۴۴	۰,۳۸
Fe ₂ O ₃	۴,۰۸	۱,۷۵
CoO	۰,۱۶	۰,۱۵
CuO	۰,۲۳	۰,۲۰
HgO ₂	۱,۲۰	۰,۳۵
PbO ₂	۱,۱۸	۰,۳۴

جدول ۳ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه‌ی قرمز.

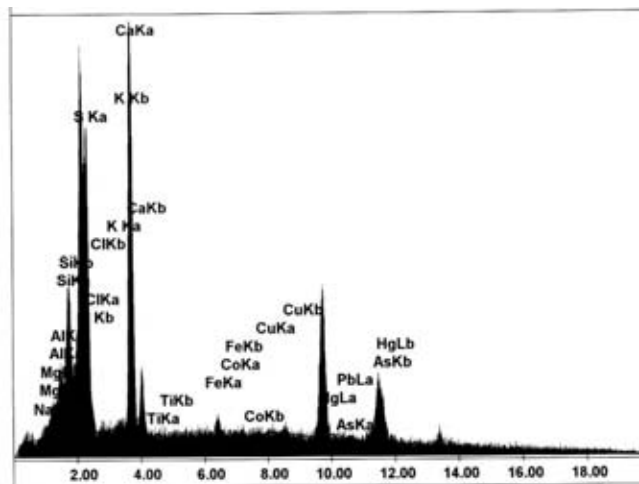
نام اکسید	درصد وزنی	درصد اتمی
Na ₂ O	۱,۷۵	۲,۶۵
MgO	۱,۹۶	۴,۵۶
Al ₂ O ₃	۶,۷۲	۶,۱۸
SiO ₂	۱۸,۴۵	۲۱,۸۱
SO ₃	۱۵,۶۶	۱۸,۳۵
Cl ₂ O	۰,۱۴	۰,۱۵
K ₂ O	۱,۶۴	۱,۶۴
CaO	۵,۲۹	۸,۸۵
TiO ₂	۰,۳۰	۰,۳۵
Fe ₂ O ₃	۴۵,۹۱	۲۶,۹۷
CoO	۰,۴۷	۰,۵۹
CuO	۰,۲۹	۰,۳۴
PbO ₂	۱,۴۷	۰,۵۵

شکل ۱۳ نمودار EDX نمونه‌ی رنگدانه زرد.

جدول ۴ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه زرد.

نام اکسید	درصد وزنی	درصد اتمی
Na ₂ O	۰.۵۵	۰.۷۰
MgO	۲.۷۴	۵.۳۹
Al ₂ O ₃	۱۴.۵۲	۱۱.۲۸
SiO ₂	۳۹.۹۳	۵۲.۶۷
SO ₃	۵.۱۲	۵.۰۷
Cl ₂ O	۰.۱۵	۰.۱۳
K ₂ O	۲.۳۰	۱.۹۴
CaO	۵.۵۴	۷.۸۳
TiO ₂	۰.۶۵	۰.۶۴
Fe ₂ O ₃	۲۶.۵۳	۱۳.۱۷
CoO	۰.۴۳	۰.۴۶
CuO	۰.۳۲	۰.۳۲
PbO ₂	۱.۳۱	۰.۴۰

شکل ۱۴ نمودار EDX نمونه رنگدانه سفید.

جدول ۵ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه‌ی سفید

نام اکسید	درصد وزنی	درصد اتمی
Na ₂ O	۰.۴۴	۰.۵۷
SiO ₂	۷.۴۸	۶.۹۶
SO ₃	۲۶.۶۳	۲۶.۵۸
Cl ₂ O	۰.۱۹	۰.۱۸
K ₂ O	۰.۹۵	۰.۸۱
CaO	۳۴.۷۲	۴۹.۴۸
TiO ₂	۰.۴۶	۰.۴۶
Fe ₂ O ₃	۴.۱۶	۲.۰۸
CoO	۱.۲۲	۱.۳۰
CuO	۰.۸۳	۰.۸۳
HgO ₂	۹.۹۷	۳.۴۳
PbO ₂	۱۲.۹۵	۴.۳۳

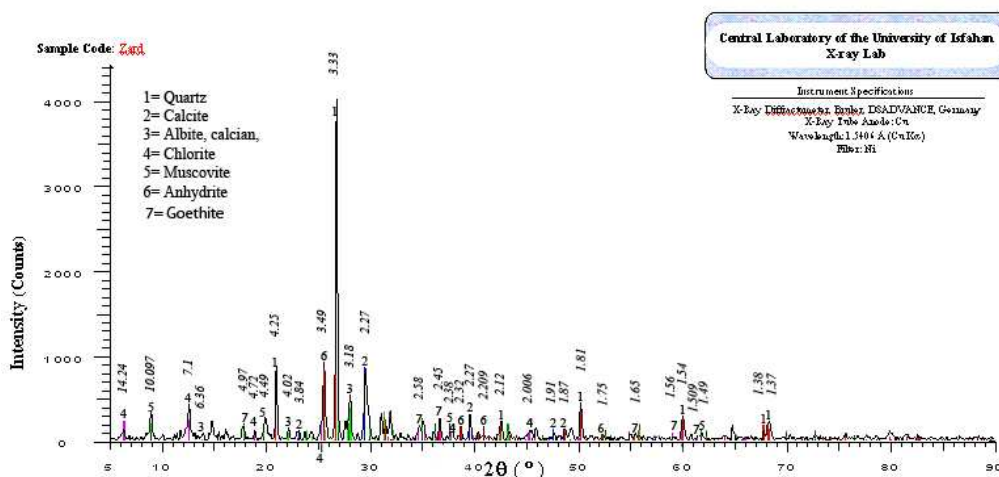
شناسایی کیفی رنگدانه‌ها به روش پراش پرتو ایکس (XRD) به منظور شناسایی دقیق ساختار ترکیب کانی شناسی رنگدانه‌های به کار رفته در نقاشی‌های کوه خواجه، نمونه‌ها به روش پراش پرتو ایکس نیز مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن به شرح زیرند:

نمودار حاصل از پراش نمونه‌ی رنگدانه زرد (شکل ۱۵) نشان-دهنده‌ی حضور فازهای کوارتز، کلسیت، آلپیت کلسین، کلریت (Clinoclchlore)، مسکوویت، انیدریت (سولفات کلسیم) و گوتیت است (جدول ۶). با توجه به حضور فاز گوتیت در الگوی پراش این

است. وجود فازهای دیگری چون کلسیت، کوارتز، انیدریت، آلبیت و مسکوویت را می‌توان ترکیب‌های همراه این رنگ دانست (جدول ۷). وجود فاز هماتیت در این رنگدانه به‌خوبی با نتایج حاصل از آنالیز عنصری به‌روش EDX هماهنگی داشته و میزان بالای درصد آهن را در این رنگ توجیه می‌کند و نشان‌دهنده‌ی استفاده از قرمز اخرا Fe_2O_3 به‌عنوان رنگدانه قرمز برای نقاشی است [۴-۱۲].

رنگدانه که با کارت ICDD شماره ی ۲۹-۷۱۳ همخوانی دارد، و نتایج حاصل از آنالیز عنصری به روش EDX با درصد بالای آهن، به‌نظر می‌رسد رنگ زرد مورد استفاده در این نقاشی‌ها زرد لیمونیت است [۴-۸].

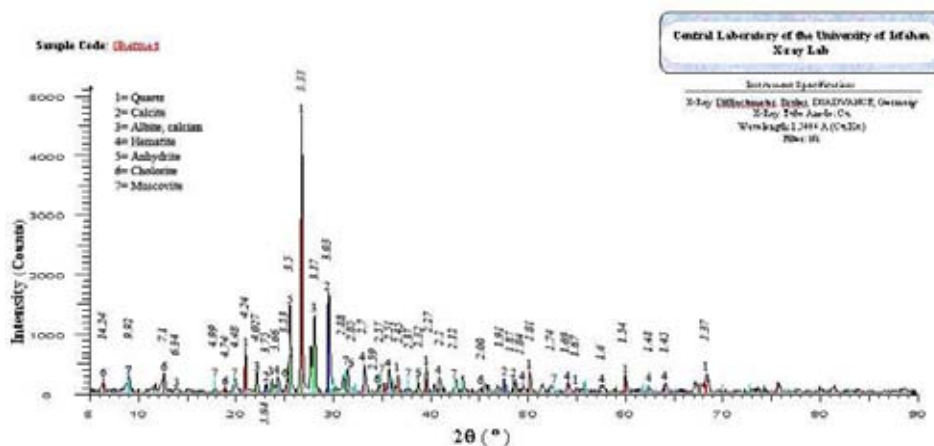
نمودار پراش نمونه‌ی رنگدانه قرمز (شکل ۱۶) برازشی منطقی با کارت ICDD شماره ی ۳۳-۶۶۴ دارد که به فاز هماتیت وابسته

شکل ۱۵ نمودار XRD نمونه‌ی رنگدانه زرد.

جدول ۶ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه زرد به روش XRD.

Sample Identification and Quantification			
Line Color	Compound Name	Formula	PDF Number
	Quartz, syn	SiO_2	۴۶-۱۰۴۵
	Calcite, syn	$CaCO_3$	۰۵-۰۵۸۶
	Albite, calcian, ordered	$(Na,Ca)Al(Si,Al)_3O_8$	۴۱-۱۴۸۰
	Clinochlore-1 ITMIIB-2 RG	$(Mg,Al,Fe)_6(Si,Al)_4O_{10}(OH)_8$	۴۶-۱۳۲۳
	Muscovite, lithian, 2M1	$K(Li,Al)_2(Si_3AlO_{10})(OH)_2$	۱۰-۰۴۸۲
	Anhydrite, syn	$CaSO_4$	۳۷-۱۴۹۶
	Goethite	$\alpha FeO.OH$	۲۹-۰۷۱۳

شکل ۱۶ نمودار XRD نمونه رنگدانه‌ی قرمز.

جدول ۷ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه قرمز به روش XRD

Sample Identification and Quantification			
Line Color	Compound Name	Formula	PDF Number
	Quartz, syn	SiO ₂	۴۶-۱۰۴۵
	Calcite, syn	CaCO ₃	۰۵-۰۵۸۶
	Albite, calcian, ordered	(Na,Ca)Al(Si,Al) ₃ O ₈	۴۱-۱۴۸۰
	Hematite, syn	Fe ₂ O ₃	۳۳-۰۶۶۴
	Anhydrite, syn	CaSO ₄	۳۷-۱۴۹۶
	Clinocllore-1 ITMIib-2 RG	(Mg,Al,Fe) ₆ (Si,Al) ₄ O ₁₀ (OH) ₈	۴۶-۱۳۲۳
	Muscovite, lithian, 2M1	K(Li,Al) ₂ (Si ₃ AlO ₁₀)(OH) ₂	۱۰-۰۴۸۲

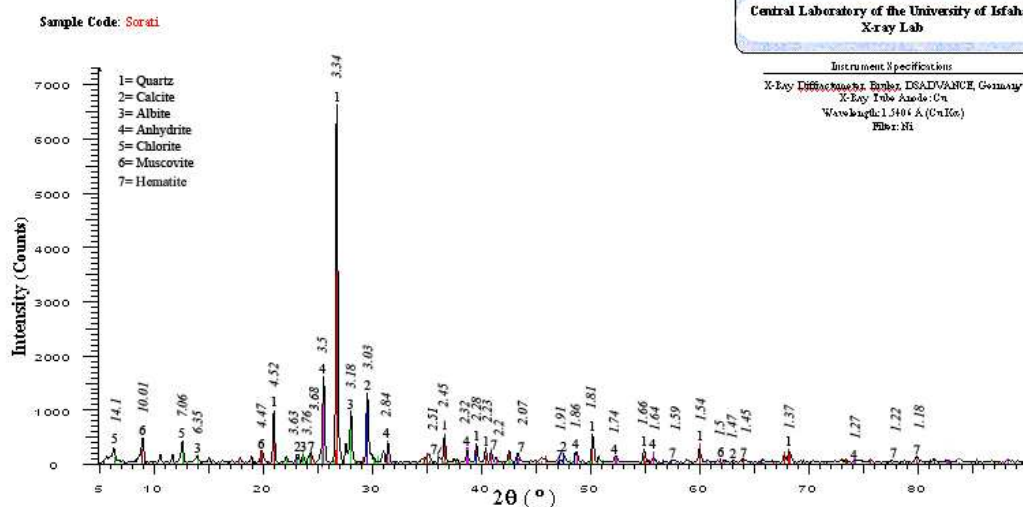
اصلی استخراج این سنگ از دیرباز استان بدخشان افغانستان بوده است. نام فعلی این ماده اولترامارین است که کاربرد آن به‌عنوان رنگدانه در نقاشی در آغاز در دیوارنگاره‌های سده‌ی ۶ و ۷ میلادی در معابد بامیان افغانستان و سپس در نقاشی‌های ترکستان چین، دست‌نوشته‌های بیزانسی و مینیاتورهای ایرانی قرون ۱۳ و ۱۴ میلادی شناسایی و گزارش شده است. به تدریج استفاده از این ماده به‌عنوان رنگدانه در نقاشی مرسوم می‌شود چنان که در بیشتر شاهکارهای هنری نقاشی اروپا از دوران بیزانس تا سده‌ی ۱۸ میلادی از آن استفاده شده است [۱۷-۱۹].

علاوه بر لازوریت فازهایی چون ایلیت، ژیبس و کوارتز نیز مشاهده می‌شوند که ترکیب‌های همراه این رنگدانه‌اند (جدول ۹). نمودار پراش رنگدانه‌ی سفید (شکل ۱۹) برازشی منطقی با کارت-های ICDD شماره‌ی ۳۳-۳۱۱ و ۵-۵۸۶ دارد که به ترتیب به فاز ژیبس و کلسیت وابسته‌اند (جدول ۱۰). با توجه به وجود این فازها به نظر می‌رسد که نقاشان هنرمند کوه خواجه از ترکیب ژیبس و کلسیت، به‌عنوان رنگ سفید استفاده کرده‌اند [۲۰-۲۲].

در نمودار رنگدانه‌ی صورتی (شکل ۱۷) فازهای مختلفی چون کوارتز، کلسیت، ایلیت، انیدریت، کلریت، مسکوویت و هماتیت دیده می‌شوند (جدول ۸). بررسی نمودار این رنگ حاکی از آن است که در اینجا ما با ترکیبی از چند فاز مختلف برای رسیدن به رنگ صورتی مواجه هستیم، و به عبارت دیگر این رنگ ترکیبی از رنگ قرمز فاز هماتیت و رنگ سفید ناشی فاز کلسیت و انیدریت است [۵، ۱۳].

نمودار الگوی پراش رنگدانه‌ی آبی (شکل ۱۸) برازشی منطقی با کارت ICDD شماره‌ی ۴۱-۱۳۹۲ دارد که حاکی از وجود فاز لازوریت است. وجود این فاز به‌خوبی فرضیه‌ی استفاده از رنگدانه‌ی آبی الترامارین یا لاجورد طبیعی را به‌عنوان رنگ آبی در نقاشی‌های کوه خواجه ثابت می‌کند. رنگ آبی لاجورد (الترامارین طبیعی) جزء کانی‌های سیلیکاتی و یک آلومینوسیلیکات سدیم گوگردار است [۱۴-۱۶].

رنگدانه آبی لاجورد اصل از سنگ نیمه بلوری لاجورد (لاپیس لازولی Lapis lazuli) به دست می‌آید که مخلوطی از کانه آبی لازوریت، اسپات ايسلند (Calcspar) و پیریت آهن است. معادن

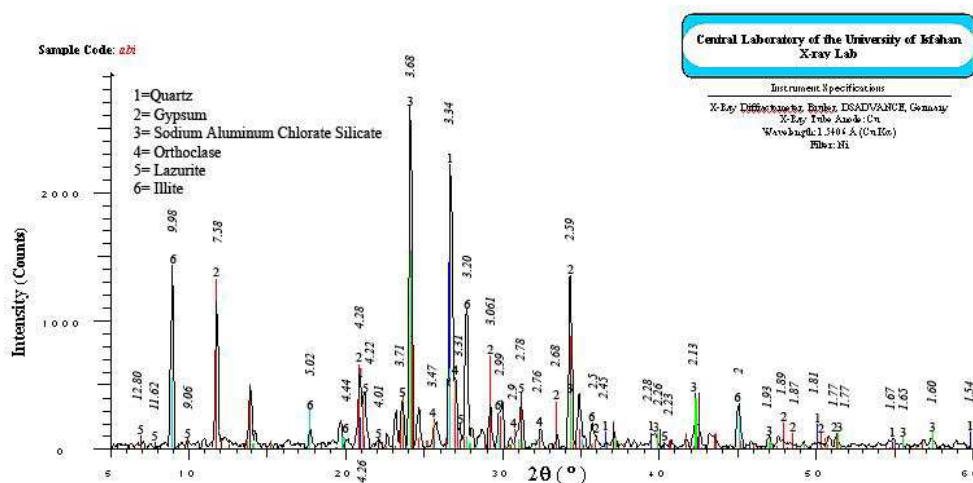

شکل ۱۷ نمودار XRD نمونه‌ی رنگدانه‌ی صورتی.

Central Laboratory of the University of Isfahan
X-ray Lab
Instrument Specifications
X-Ray Diffractometer: Bruker, D5ADVANCE, Germany
X-Ray Tube Anode: Cu
Wavelength: 1.5404 Å (CuKα)
Filter: Ni

جدول ۸ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه‌ی صورتی به روش XRD.

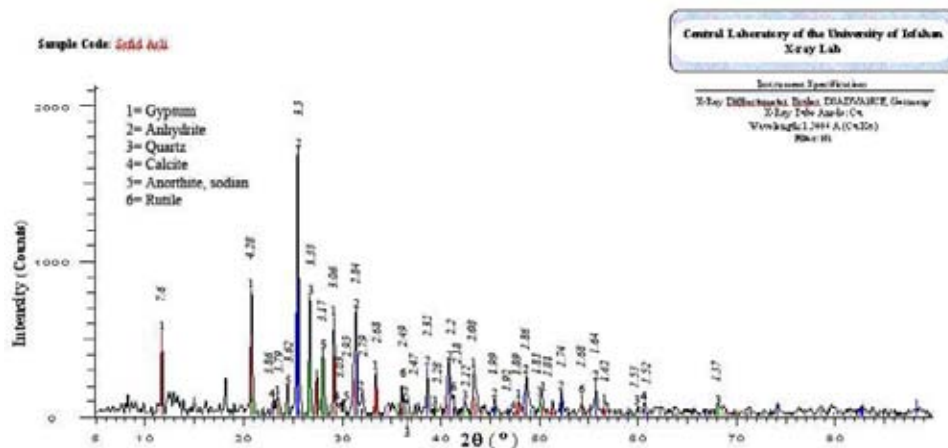
Sample Identification and Quantification			
Line Color	Compound Name	Formula	PDF Number
	Quartz, syn	SiO ₂	۴۶-۱۰۴۵
	Calcite, syn	CaCO ₃	۰۵-۰۵۸۶
	Albite, ordered	NaAlSi ₃ O ₈	۰۹-۰۴۶۶
	Anhydrite, syn	CaSO ₄	۳۷-۱۴۹۶
	Clinochlore-1 ITMIIb RG, ferroan	(Mg,Fe) ₆ (Si,Al) ₄ O ₁₀ (OH) ₈	۲۹-۰۷۰۱
	Muscovite-1 ITM RG, syn	KAl ₂ Si ₃ AlO ₁₀ (OH) ₂	۰۷-۰۰۲۵
	Hematite, syn	Fe ₂ O ₃	۳۳-۰۶۶۴

شکل ۱۸ نمودار XRD نمونه‌ی رنگدانه آبی.

جدول ۹ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه‌ی آبی به روش XRD.

Sample Identification and Quantification			
Line Color	Compound Name	Formula	PDF Number
-	Gypsum	CaSO ₄ ·2H ₂ O	۰۶-۰۰۴۶
-	Quartz, syn	SiO ₂	۴۶-۱۰۴۵
-	Sodium Aluminum Chlorate Silicate	Na ₄ Al ₃ ClO ₄ (SiO ₃) ₃ /Na ₆ (SiO ₂) ₆ (AlO ₂) ₆ 2NaClO ₄	۴۱-۰۰۷۴
-	Orthoclase	KAlSi ₃ O ₈	۳۱-۰۹۶۶
-	Lazurite- ITA RG	Na ₆ Ca ₂ Al ₆ Si ₆ O ₂₄ (SO ₄) ₂	۴۱-۱۳۹۲
-	Illite-2 ITM1 RG	(K,H ₃ O)Al ₂ Si ₃ AlO ₁₀ (OH) ₂	۲۶-۰۹۱۱

شکل ۱۹ نمودار XRD نمونه رنگدانه سفید.

جدول ۱۰ نتایج آنالیز نمونه‌ی رنگدانه‌ی سفید به روش XRD

Sample Identification and Quantification			
Line Color	Compound Name	Formula	PDF Number
 -	Gypsum, syn	CaSO ₄ ·H ₂ O	۳۳-۰۳۱۱
 -	Anhydrite, syn	CaSO ₄	۳۷-۱۴۹۶
 -	Quartz, syn	SiO ₂	۴۶-۱۰۴۵
 -----	Calcite, syn	CaCO ₃	۰۵-۰۵۸۶
 -	Anorthite, sodian, disordered	(Ca,Na)(Si,Al) ₄ O ₈	۴۱-۱۴۸۱
 -	Rutile, syn	TiO ₂	۲۱-۱۲۷۶

برداشت

بررسی ساختار رنگدانه‌های به کار رفته در نقاشی‌های دیواری کوه خواجه به روش‌های مختلف آزمایشگاهی، از جمله: میکروسکوپ الکترونی روبشی (EDX) و پراش پرتو ایکس (XRD)، نشان داد که بیشتر رنگدانه‌های به کار رفته در این دیوارنگاره‌ها معدنی هستند. در این نقاشی‌ها از هماتیت برای رنگ قرمز، از لیمونیت برای رنگ زرد، از ترکیب هماتیت و کلسیت برای رنگ صورتی، از آبی لاجورد (الترامارین طبیعی) برای رنگ آبی و از ترکیب ژیپس و کلسیت به عنوان رنگ سفید استفاده شده است.

قدردانی

از همکار گرامی آقای مهندس مسلم میش مست که در انجام آزمایشها اینجانب را یاری کردند تشکر و قدردانی می شود.

مراجع

- [۱] موسوی محمود، "یادمان خستی کوه خواجه زابل"، مجموعه مقالات گنکره معماری و شهرسازی (ارگ بم)، جلد چهارم، نشر سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران (۱۳۷۴) ص ۶۹-۶۸.
- [2] Gullini G., "Architettura Iranica de gli Achemenidi ai Sasanidi", il Palazzo di Kuhi Kwagia, Turin (1964).
- [3] Ghanimati S., "Kuhe Khwaga Building Complex in Sistan", Berkley (1995) 4.
- [4] Eastaugh N., Walsh V., Chaplin T., Siddal R., "Pigment Compendium A Dictionary and Optical Microscopy of Historical Pigments", Elsevier, OXFORD (2008) 381.

[5] Mazzocchin G.A., Agnoli F., Mazzocchin S., Colpo I., "Analysis of pigments from Roman wall paintings found in Vicenza", *Talanta* 61 (2003) 565-572.

[6] Gil M., Carvalho M.L., Seruya A., Ribeiro I., Queralt I., Candeias A.E., Mirao J., "Limewashing paintings in Alentejo urban heritage: pigment characterization and differentiation by WDXRF and XRD" *Materials Science & Processing, Appl. Physics. A* 90 (2008) 49-54.

[7] Salvad N., Buti S., Pantos E., Bahrami F., Labrador A., Pradell T., "The use of combined synchrotron radiation micro FT-IR and XRD for the characterization of Romanesque wall paintings" *Materials Science & Processing, Appl. Physics. A* 90 (2008) 67-73.

[8] Stodulski L., Farrell E., Newman R., "Identification of Ancient Persian Pigments from Persepolis and Pasargadae" *Studies in Conservation*, Vol. 29, No. 3 (1984) 143-154.

[9] Calza C., Anjos M.J., Mendonca de Souza S.M.F., Brancaglion Jr A., Lopes R.T., "X-ray microfluorescence analysis of pigments in decorative paintings from the sarcophagus cartonnage of an Egyptian mummy" *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 263 (2007) 249-252.

[10] Hradila D., Grygara T., Hradilova J., Bezdickaa P., "Clay and iron oxide pigments in the history of painting" *Applied Clay Science* 22 (2003) 223-236.

- [17] Wehling B., Vandenabeele P., Moens L., Klockenkiemper R., von Bohlen A., Van Hooydonk G., de Reu M., "Investigation of Pigments in Medieval Manuscripts by Micro Raman Spectroscopy and Total Reflection X-Ray Fluorescence" Mikrochim. Acta 130, Springer-Verlag, Austria (1999) 257.
- [18] Hein A., Karatasios I., Mourelatos D., "Byzantine wall paintings from Mani (Greece): microanalytical investigation of pigments and plasters" Anal Bioanal Chem (2009) 395: 2061-2071.
- [۱۹] رادرفورد ج، جتتنز، ال استات جورج، "فرهنگ فشرده رنگدانه های هنری"، ترجمه حمید فرهمند بروجنی، نشر حمید فرهمند بروجنی، اصفهان (۱۳۷۸) ص ۱۶۴ - ۱۶۱.
- [20] Welcomme E., Walter P., Elslande E.V., Tsoucaris G., "Investigation of white pigments used as make-up during the Greco-Roman period" Materials Science & Processing, Appl. Physics, A 83 (2006) 551-556.
- [21] Welcomme E., Walter P., Bleuet P., Hodeau J.L., Dooryhee E., Martinetto P., Menu M., "Classification of lead white pigments using synchrotron radiation micro X-ray diffraction" Materials Science & Processing, Appl. Physics, A 89 (2007) 825-832.
- [22] Kallithrakas-Kontos N., Maravelaki-Kalaitzaki P., "EDXRF as an analytical tool in art: Case studies from pigment identification and treatment assessment" Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, Vol. 262, No. 3 (2004) 713-719.
- [11] Tenorio D., Almazán-Torres M.G., Monroy-Guzmán F., Rodríguez-García N.L., Longoria L.C., "Characterization of ceramics from the archaeological site of San Miguel Ixtapan, Mexico State, Mexico, using NAA, SEM, XRD and PIXE techniques" Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, Vol. 266, No. 3 (2005) 471-480.
- [12] Duran A., Perez-Rodriguez J.L., Espejo T., Franquelo M.L., Castaing J., Walter P., "Characterization of illuminated manuscripts by laboratory-made portable XRD and micro-XRD systems" Anal Bioanal Chem (2009) 1997-2004.
- [13] Brysbaert A., "Painted plaster from Bronze Age Thebes, Boeotia (Greece): a technological study" Journal of Archaeological Science 35 (2008) 2761-2769.
- [14] Hochleitner B., Desnica V., Mantler M., Schreiner M., "Historical pigments: a collection analyzed with X-ray diffraction analysis and X-ray fluorescence analysis in order to create a database" Spectrochimica Acta Part B 58 (2003) 641-649.
- [15] Villar S. E. J., Edwards H. G. M., "An extensive colour palette in Roman villas in Burgos, Northern Spain: a Raman spectroscopic analysis" Anal Bioanal Chem (2005) 382, 283-289.
- [16] Scott D.A., Warmlander S., Mazurek J., Quirke S., "Examination of some pigments, grounds and media from Egyptian cartonnage fragments in the Petrie Museum, University College London" Journal of Archaeological Science 36 (2009) 923-932.